ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 33 (2009)

Αφιέρωμα: Μεγάλες ερωτήσεις, πολλές απαντήσεις. Θεωρία και μέθοδος στην έρευνα της Ευρωπαϊκής ενοποίησης

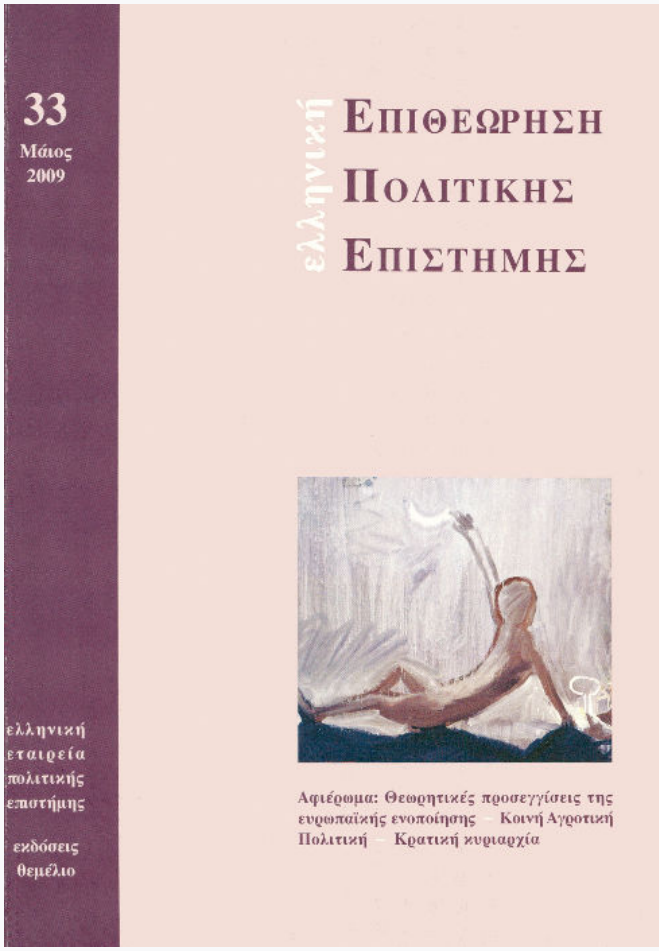

Στάθης Γουργουρής, Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Κριτική, Αθήνα 2007, 408 σελ.

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

doi: 10.12681/hpsa.14479

Copyright © 2017, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σεφεριάδης Σ. Ι. (2017). Στάθης Γουργουρής, Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Κριτική, Αθήνα 2007, 408 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, *33*, 141–146. https://doi.org/10.12681/hpsa.14479

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 05/02/2026 08:30:36

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΣΤΑΘΗΣ ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Κριτική, Αθήνα 2007, 408 σελ.

Οι συζητήσεις για την έννοια και το ακριβές περιεχόμενο της «ελληνικότητας» πάντοτε προκαλούν, οσάκις ανακύπτουν, ζωηρό ενδιαφέρον και αντιπαραθέσεις. Όμως το πλεονέκτημα του εγγενώς επικαιρικού τους χαρακτήρα αποτελεί ταυτοχρόνως και παγίδα: απηχώντας φορτίσεις και καταναγκασμούς της συγχρονικής συγκυρίας, δεν είναι λίγες οι φορές που οι συζητήσεις αναπαράγουν εκείνα ακριβώς τα στερεότυπα που διατείνονται πως αποκωδικοποιούν. Στο βιβλίο του *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας* (προσεγμένη ελληνική μετάφραση του *Dream Nation* που κυκλοφόρησε πρώτη φορά το 1996 από το Stanford University Press), ο Στάθης Γουργουρής επιχειρεί να διαρρήξει αυτόν τον φαύλο κύκλο προτείνοντας ένα ανεξάρτητο βάθρο παρατήρησης και ερμηνείας. Πρόκειται για εγχείρημα πολυσχιδές και βαρυσήμαντο.

Πίσω από κάθε «εθνικό» αφήγημα, υποστηρίζει ο συγγραφέας, ελλοχεύει ένα *όνειρο* (με την αναλυτική σημασία του όρου). Όμως αυτό σε καμιά περίπτωση δεν συνεπάγεται και άυλη υπόσταση: ένας «κοινωνικός-φαντασιακός θεσμός» είναι κατά κανόνα «πιο πραγματικός από την πραγματικότητα».

Κατεξοχήν φαινόμενο της νεωτερικότητας (περιόδου ταχύτατων χρονισμών και συζεύξεων –μεταξύ στιγμιαίου και μακρόπνοου, πολιτισμικά ιδιαίτερου και οικουμενικού κ.λπ.), η φαντασιακή θέσμιση του έθνους χαρακτηρίζεται από ορισμένες αξιοπρόσεκτες σταθερές: όλα τα εθνογενετικά αφηγήματα

- *προβαίνουν σε διάρρηξη της χρονικής γραμμικότητας* (μια κυριολεκτικά ονειρική κατάσταση όπου η αρχαιότητα συνυπάρχει τόσο με τη νεωτερικότητα όσο και την αιωνιότητα)·
- *βρίσκονται σε δυναμική και αμφίδρομη σχέση με την κοινωνία* (όπου η τελευταία συγκροτείται ως έθνος *χάρη* στο φαντασιακό, αλλά και το φαντα-

σιακό μετασχηματίζεται όντας σε αέναο διάλογο με εθνικούς-κρατικούς θεσμούς)· και

• *ενέχουν αλλοτρίωση*. Το μυθιστορικό που συγκροτεί *εθνικά* προσδιοριζόμενους «λαούς» (με όλες τις πολύπλευρες συνδηλώσεις του όρου «λαός») δεν είναι, κατά βάση, παρά μετουσίωση ενός ελλείμματος: η επιβλητικότητα του Σινικού Τείχους (στο διήγημα του Κάφκα), λόγου χάρη, είναι συσσωρευμένη αλλοτρίωση· μια κρατική επιβλητικότητα που όμως –και αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο– απευθύνεται και επιβάλλεται σε *υπηκόους*.

Ο Γουργουρής τονίζει επίσης πως όλα τα εθνικά φαντασιακά κατατείνουν προς το ιδίωμα του περιούσιου λαού –σε αντίστιξη και αντιπαράθεση προς όλους τους άλλους. Η εθνική φαντασίωση είναι εγγενώς αποκλειστική και αποκλείουσα. Πρόκειται για εξαιρετικά σημαντική διαπίστωση που οφείλουν να προσέξουν κυρίως θεωρητικοί όπως, μεταξύ άλλων, ο Brian Turner και ο Maurizio Viroli που θεώρησαν την «αγάπη προς την πατρίδα» ως βήμα προς την κατάκτηση υπερ-εθνικής συνείδησης.[1]

Συγκροτώντας το επιχείρημά του, ο συγγραφέας υφαίνει έναν μεταποικιακό γνωστικό καμβά· όμως δεν προσχωρεί άκριτα σε αυτόν (ή σε οτιδήποτε άλλο): σε καμία περίπτωση δεν μας προτείνει μια *ιδεολογία*. Δεσπόζει, αντίθετα, παντού η κριτική ματιά που δίνει στον αναγνώστη την ευκαιρία να κρίνει, να αναρωτηθεί, ενδεχομένως να απορρίψει. Δεν πρόκειται για απλώς υφολογικό προτέρημα. Απτή του εικονογράφηση αποτελεί η γρήγορη (στις πρώτες 50 σελίδες του βιβλίου) επισήμανση πως τα αντιαποικιακά ελευθεριακά οράματα (θεωρητικών όπως ο Fanon και άλλοι πολλοί) συνήθως καταρρέουν με την ανάληψη της εξουσίας. Η εξέλιξη αυτή έχει για τον Γουργουρή ποικίλες καταβολές και εκφάνσεις. Ενδεικτικά:

• ότι η εθνικοποίηση της κοινωνίας ενέχει αναπόδραστα και εσωτερίκευση της λογικής της κυριαρχίας· ή

• ότι η περίφημη ιδιότητα του πολίτη υποκρύπτει μια τύποις εμπορευματική ανταλλαγή: αναγνώριση/πιστοποίηση από το κράτος με αντάλλαγμα την αφοσίωση σε αυτό.

1. Βλ. B. Turner, «Cosmopolitan virtue, globalization and patriotism», *Theory, Culture & Society*, τόμ. 19, τχ. 1-2, 2002, σ. 45-63· «Democracy in one country? Reflections on patriotism, politics and pragmatism», *European Journal of Social Theory*, τόμ. 7, τχ. 3, 2004, σ. 275-289. Επίσης, M. Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι το βιβλίο του Viroli έχει το ίδιο εξώφυλλο με αυτό της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του Γουργουρή: τον πίνακα του Delacroix, *Η Ελλάδα ξεψυχά στα ερείπια του Μεσολογγίου*.

Γιατί όμως οι ανθρώπινες κοινωνίες οργανώνονται σε έθνη; Και, ακόμη σημαντικότερο, *με ποιους τρόπους*; Εκφράζοντας μιαν απώτατη, σχεδόν οντολογική επιθυμία, τα έθνη συγκροτούνται με διαδικασίες που προσομοιάζουν στην ονειρική διεργασία. Αυτό έχει τεράστιες συνέπειες και προεκτάσεις, τόσο γνωστικές/επιστημολογικές όσο και πρακτικές. Ως προς τις πρώτες, και με δεδομένη την ονειρική του ιδιοσυστασία, ένα έθνος δεν πρέπει *ποτέ* να προσεγγίζεται ως απλό αναπαραστατικό κείμενο –παρά το γεγονός ότι (ή, μάλλον, ακριβώς επειδή) ο αφηγηματικός του κώδικας είναι κατά κανόνα τόσο συνεκτικός. Όπως και στην ψυχαναλυτική διερεύνηση της ονειρικής πλοκής, ό,τι λέγεται και γράφεται οφείλει να αναλύεται σε βάθος με στόχο –για να δανειστώ μια γλαφυρή διατύπωση του Αντώνη Λιάκου– «έρευνα της ιστορικότητας των εννοιών και των ιδεών, αυτοψία στα δομικά υλικά, στη συνδεσμολογία, στο αρχιτεκτονικό σχέδιο»[2]...

Η δεύτερη, πιο πρακτική προέκταση αφορά *και* αυτή τον ονειρικό χαρακτήρα των εθνικών αφηγημάτων που, *ως ονειρικά*, αποσκοπούν πρωτίστως στην απόκρυψη των συστατικών όψεων της dream work, της ονειρικής εργασίας. Σχηματοποιώντας το επιχείρημα του Γουργουρή, στο πλαίσιο της εθνικής ιστορίας λέμε και αφηγούμαστε πολλά και ηχηρά, όμως η βασική κινητήρια δύναμη είναι η *παγίωση των σιωπών*. Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική επισήμανση –και μένει να σκεφτούμε τρόπους για τη μεταλαμπάδευσή της στη νέα γενιά. Σε κάθε περίπτωση, και για τους λόγους αυτούς, το έθνος ως αφηγηματικό μοτίβο είναι απίστευτα ισχυρό, αρκεί βέβαια να θεσμοποιηθεί έστω και στοιχειωδώς.

Το βιβλίο του Γουργουρή αφορά κυρίως την Ελλάδα, όμως η προσέγγισή του είναι σημαντικά ευρύτερη: με τρόπο γοητευτικά διεπιστημονικό, διερμηνεύει και αποκρυπτογραφεί τη διαλεκτική πορεία που διήνυσε ο Διαφωτισμός στα Βαλκάνια –μια περίπλοκη ιστορία ασυνεχειών, αρνήσεων και μετασχηματισμών. Στα τεκταινόμενα ο ρόλος της Ελλάδας υπήρξε κομβικός.

Σε πρώτο χρόνο υπάρχει η κλασική Ελλάδα –φαντασίωση σε οργανική σχέση με τον Διαφωτισμό, που την «κατασκευάζει» μετουσιώνοντας και αποικιοποιώντας το αρχαιοελληνικό ιδεώδες ενώ ταυτόχρονα «κατασκευάζεται» ο ίδιος από αυτήν, οικειοποιούμενός την στο πλαίσιο της νέας επιστήμης της αρχαιότητας [Altertumswissenschaft] που δημιουργείται. Ο Γουργουρής μας δείχνει πως ο Διαφωτισμός –με όλα τα κοσμοπολίτικά του στοιχεία και περιβεβλημένος τον μανδύα του φιλελευθερισμού– ήταν αυτός που

2. Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 22.

τελικά διαμόρφωσε το πλαίσιο ανάπτυξης του βαλκανικού εθνικισμού.

Για τη μεταλαμπάδευση των πορισμάτων της νέας οπτικής στην οθωμανική Ελλάδα, καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού* –αυτού του μεγάλου «γνωστού άγνωστου».[3] Στο βιβλίο αναδεικνύονται παραδειγματικά τόσο η πολυμορφία του (το γεγονός ότι δεν αποτελεί ενιαίο και μονοσήμαντο σώμα) όσο και το ότι οι πλέον εμβληματικές μορφές του –διανοητές όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Αδαμάντιος Κοραής– διαφοροποιήθηκαν τόσο από το αρχαιοελληνικό όσο και από το βυζαντινό συγκροτητικό αφήγημα. Στο σημείο αυτό έγκειται μια πρώτη α-συνέχεια στην πορεία ανάδυσης του νεοελληνικού φαντασιακού: μεταξύ Βυζαντίου και Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει εδώ η εξαιρετικής εμβέλειας ανάλυση του φιλελληνισμού. Ο Γουργουρής δείχνει πως (και πώς) η αρχαιοελληνική φαντασίωση της Δύσης εδραιώθηκε πάνω στην απόλυτη απαξίωση της πραγματικής Ελλάδας: ο φαντασιακός φιλελληνισμός υπήρξε ταυτόχρονα και πραγματικός ανθελληνισμός, μια «ιδεαλιστική νεκροφιλία». Πρόκειται για κλασική –αν και ιδιότυπη– περίπτωση οριενταλισμού που, για όσο διάστημα διήρκεσε στη νεοελληνική ιστορία, ως αντιτιθέμενη ετερότητα, ως *Άλλος* οριζόταν η Ανατολή.

Ο δεύτερος σταθμός (και ρήγμα) στην πορεία ανάδυσης του νεοελληνικού φαντασιακού επέρχεται με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους –όταν, για λόγους τόσο εξωτερικούς όσο και εσωτερικούς προς το φαντασιακό αφήγημα, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός περιθωριοποιείται και εξοστρακίζεται. Απόρροια αυτής της εξέλιξης υπήρξε το κυρίαρχο αφήγημα της *εθνικής ιστοριογραφίας* στη βάση των εννοιών της *καταγωγής* (από την Αρχαία Ελλάδα) και της *αδιάσπαστης συνέχειας* (κατά το σχήμα Παπαρρηγόπουλου). Με την οργανική πλέον ένταξη του Βυζαντίου στο εθνικό φαντασιακό (ως ελληνικού Μεσαίωνα), ο *Άλλος* αρχίζει σταδιακά να προσλαμβάνει δυτικά χαρακτηριστικά, μια πολύπλευρη και αντιφατική διαδικασία που ο Γουργουρής θεωρεί ότι εξηγεί και την τάση του νέου ελληνισμού να απομονώνεται. Παρότι –ελέω δυτικού Bildung– ο νεοελληνισμός φαντασιώνεται τον ρόλο του προγόνου του δυτικού πολιτισμού, είναι σαφές ότι δεν είναι Δύση· δεν είναι όμως ούτε και Ανατολή. Και αυτό οδηγεί σε σειρά σχιζοειδών νοοτροπιών και μεταξύ τους απόλυτα αντιφατικών προδιαθέσεων: ταυτόχρονα

3. Βλ. όμως το κομβικό έργο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα[3] 2000, το οποίου όμως η πρώτη έκδοση (1996) δεν είχε ακόμη κυκλοφορήσει κατά την περίοδο που ο Γουργουρής συνέγραφε το βιβλίο του.

σε μια αίσθηση απόλυτης υπεροχής *και* απόλυτης κατωτερότητας προς τη Δύση, ταυτόχρονα σε ξενοφοβία *και* σε ξενομανία.

Πρέπει να επισημανθεί πως ο Γουργουρής δυσφορεί κυρίως για τις επιπτώσεις του δεύτερου ρήγματος –αυτού που οδήγησε στην απαξίωση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στη συγκυρία αυτή είναι άλλωστε που ανέκυψε και το μοτίβο της «Μεγάλης Ιδέας» –εξαιρετικά διαδεδομένο και ισχυρό, όμως ολότελα ξένο προς «τον πολυκεντρικό πολιτικό και πολιτισμικό αστερισμό της ανατολικής Μεσογείου...».

Μέσα από επισταμένη μελέτη της ελληνικής και ευρωπαϊκής γραμματείας, το βιβλίο στέκεται και σε άλλα κομβικά σημεία των εξελίξεων –μεταξύ άλλων στον Σεφέρη και δι' αυτού στον Μακρυγιάννη που, σε αντίθεση με ό,τι ευρέως πιστεύεται, κομίζουν εθνοκεντρισμό που εντέλει αδυνατεί να διαρρήξει την οριενταλιστική σύμβαση· επίσης στον μεγάλο Καβάφη που ως θεμελιωδώς ασύμβατος στο κυρίαρχο φαντασιακό εξακολουθεί ως τις μέρες μας να προκαλεί αμηχανία...

Από το βιβλίο δεν λείπουν και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αναφορές στις κοινωνικές προϋποθέσεις αυτών των εξελίξεων, σε αυτό που θα μπορούσαμε να προσλάβουμε ως την ιστορική κοινωνιολογία του νεοελληνικού φαντασιακού. Ο Γουργουρής ασκεί εδώ κριτική στην προβληματική της υπανάπτυξης, που υιοθετήθηκε ως πλαίσιο για την ερμηνεία κομβικών χαρακτηριστικών της σύγχρονης Ελλάδας. Το επιχείρημα είναι εμπεριστατωμένο, θα μπορούσε όμως να παρατηρήσει κανείς ότι πολλά από τα προβλήματα που ο συγγραφέας προσάπτει στην προβληματική αυτή αφορούν περισσότερο τη *Σχολή της Ανάπτυξης* –με τη μορφή του *εξελικτικού εκσυγχρονισμού* (ρεύματος που δέσποσε στην αμερικανική κοινωνική επιστήμη κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες) και λιγότερο την προβληματική της υπανάπτυξης. Όμως τα δύο είναι διαφορετικά. Καθώς η δομική υπανάπτυξη είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης άρθρωσης στο παγκόσμιο σύστημα (δεν έχουμε δηλαδή υπανάπτυξη ως απλή καθυστέρηση και καθ' οδόν προς την ανάπτυξη, αλλά *ανάπτυξη της υπανάπτυξης*) η ανάδειξη των ποικίλων ανορθολογισμών της νεοελληνικής πραγματικότητας δεν έχει, στο πλαίσιο της θεωρίας, τον χαρακτήρα απλού κατάλοιπου όπως υπαινίσσεται ο Γουργουρής.

Σε ό,τι αφορά τις συγχρονικές προεκτάσεις του, το βιβλίο αναμετράται αδιάψευστα με αυτό που, σε άλλο κείμενό του[4] ο συγγραφέας αποκαλεί «το

4. Σ. Γουργουρής, «Κοσσυφοπέδιο: η ιδεολογία του αίματος. Η κατευθυνόμενη κοινωνία και τα θηράματά της», *Το Βήμα της Κυριακής*, 2 Μαΐου 1999.

βασικό ηθικό και πολιτικό πρόβλημα του καιρού μας», την αντιμετώπιση δηλαδή του νεο-εθνικιστικού μίσους. Το σύγχρονο εθνο-φαντασιακό χαρακτηρίζεται από αλλεπάλληλες ετερονομίες που, καθώς απορρέουν από τον ίδιο τον κώδικα της εθνικής συγκρότησης, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν εντός του εθνικού πλαισίου. Αυτό συνιστά έκκληση για περαιτέρω διερεύνηση των μετα-εθνικών/δι-εθνικών οριζόντων. Σε αντίθεση με το εξακολουθητικά εθνικό μοτίβο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε αυτούς τους δι-εθνικούς ορίζοντες μπορεί να θεμελιωθεί η φιλοσοφική ηθική και το *ήθος του Διαφωτισμού*, «η ιστορική ενδεχομενικότητα, η αφηγηματική πολλαπλότητα, το ήθος της πόλεως».

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ο Γουργουρής μας παραθέτει τα επιστημικά και επιστημολογικά χαρακτηριστικά της πολυ-πολιτισμικής αντι-αποικιοποίησης που τα τελευταία χρόνια επιτελέστηκε (και εξακολουθεί να επιτελείται) στη Δύση. Όμως προειδοποιεί πως η απο-αποικιοποίηση αυτή συνδυάζεται με νέες (και εκ νέου) αποικιοποιήσεις σε «άλλες περιοχές». Ο νέος ετερολογικός λόγος διαφέρει βέβαια από τον προκάτοχό του, όμως εξακολουθεί να στέκεται υποτιμητικά προς τις έκκεντρες ιδιαιτερότητες με τρόπο που τους προσδίδει «περιθωριακό και έλασσον καθεστώς». Αν, όπως ισχυρίζεται ο Γουργουρής, η «πολιτική ορθότητα» κατάντησε στις μέρες μας να γίνει –από ανατρεπτική ειρωνεία– η πιο θετικιστική ατάκα στο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, τότε οι προσκλήσεις που αντιμετωπίζουμε είναι ενδεχομένως ακόμη μεγαλύτερες απ' ό,τι συνήθως φανταζόμαστε.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ, *«Έλληνες το γένος»: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, 478 σελ.

Ποιος ήταν ο ορισμός του *Έλληνα* κατά την ίδρυση του ελληνικού κράτους; Ποια ήταν τα κριτήρια που εξασφάλιζαν την *ελληνική ιθαγένεια*; Το βιβλίο της Βόγλη δίνει απαντήσεις σε αυτά τα καίρια ερωτήματα. Κυρίως θέμα του είναι η διαμόρφωση του θεσμού της ελληνικής ιθαγένειας ενώ κεντρική θέση στη μελέτη έχει η ανασυγκρότηση της διαδικασίας επιλογής κριτηρίων προσδιορισμού του έλληνα πολίτη από τη νεοσύστατη ελληνική πολιτεία. Η συγγραφέας εστιάζει στις δύο δεκαετίες μετά την έναρξη της Επα-